डांग सेवा मंडळाचे

कला महाविद्यालय, अभोणे

ता. कळवण, जि. नाशिक

आणि

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

गुणवता सुधार योजनेअंतर्गत

इतिहास विभाग आयोजित

राज्यस्तरीय चर्चासत्र

शिवकालीन खेडे : प्रशासन व्यवस्था

(इ.स. १६३० ते १६८०)

दिनांक ७ फेब्रुवारी २०१८

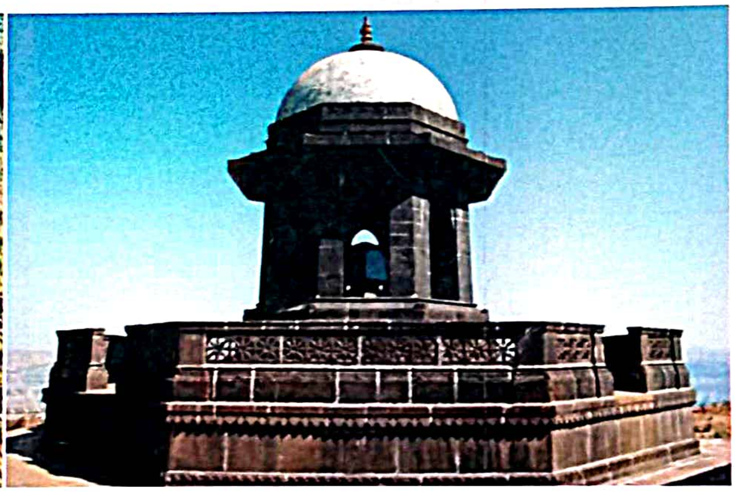

ISSN 2394-207X (Print),
Vol. V (II),February-2018

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोध निबंधाचे नाव	नाव	पान नंबर
1.	शिवकालीन गाव गाडा	प्रा.डॉ.सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	1-4
2.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वतनविषयक धोरण	प्रा.डॉ.रामदास भोंग	5-7
3.	शिवकालीन ग्रामजिवनातील बलुतेदार-एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा.डॉ. अ. अ. ओहाळ	8-10
4.	शिवकालीन किल्ले प्रशासन	प्रा. जितेंद्र दिलीप पगार	11-14
5.	शिवकालीन खेडे गावातील प्रशासन व्यवस्था	श्री. जी. डी. रुपवते	15-16
6.	शिवकालीन लष्करी व्यवस्थेचा अभ्यास	प्रा. गायकवाड राजेंद्र चंदर	17-26
7.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे किल्ले प्रशासन : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डी. झेड. सावळे	27-29
8.	शिवकालीन महसूल व्यवस्था	प्रा. श्री. आर. के. सुर्यवंशी	30-34
9.	शिवाजी महाराजांची युद्धनीती व राजनीती	[१]सौ. सुनिता समाधान पाटील [२]डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	35-38
10.	शिवकालीन खेड्यातील आर्थिक व सामाजिक प्रशासन	डॉ. डी. ए. सोनवणे	39-44
11.	शिवकालीन लष्करी व राजकिय व्यवस्था	प्रा. प्रदिप वि. देशपांडे	45-47
12.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची लष्करी व्यवस्था	प्रा.डॉ.सुनिल लक्ष्मण परदेशी	48-50
13.	शिवकालीन प्रशासन व्यवस्था	बागुल एल. के.	51-54
14.	शिवकालीन खेडे प्रशासन शिवकालीन प्रशासनात गाव गाडयाचे महत्त्व	प्रा. व्ही. डी. काकविपुरे	55-57
15.	शिवकालीन महाराष्ट्रातील जाती व्यवस्था	जितेंद्र शंकरराव वाघ	58-60
16.	शिवकालीन जमीन महसूल व्यवस्थेचा एक ऐतिहासिक अभ्यास	गोविंद यशवंतराव पाटोळे	61-63
17.	शिवकालीन महसूल व्यवस्था	प्रा. झरेकर रमेश सोनू	64-68
18.	आरमाराचा साहित्यिक आढावा आणि युद्धनौकांचे स्वरूप	भावना नंदकुमार शिंदे	69-72
19.	छत्रपती शिवाजी महाराज कालीन वतनदारी व कौलनामा पध्दत	श्री. सुभाष लक्ष्मण अहिरे	73-77
20.	शिवकालीन लष्करी व्यवस्था	प्रा.थविल के. जे.	78-81
21	शिवकाळातील खानदेशची राजकीय व सामाजिक पार्श्वभूमी	[१]श्री. भुषण शांताराम वानखेडे [२]डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	82-85
22	शिवकालीन महसुल व्यवस्थेचा एक ऐतिहासिक अभ्यास	थैल बाबुलाल रामु	86-88
23	शिवकालिन खेडे गावातील प्रशासन व्यवस्था	प्रा. खैरनार कैलास कारभारी	89-90
24	Revenue System under ShivajiMaharaj	Prof. KudaseUdhavKalu	91-94
25	Army Organization of Chh. Shivaji Maharaja	Prof. SanapMalti Ashok	95-96

छत्रपती शिवाजी महाराज कालीन वतनदारी व कौलनामा पध्दत

श्री. सुभाष लक्ष्मण अहिरे

सहयोगी प्राध्यापकएम. एस. जी. महाविद्यालय, मालेगांव, जि. नाशिक

उद्देश :

सदर शोध निबंधाचा हेतू असा की, छत्रपती शिवाजी महाराज यांची वतनदाराबद्दल असणारी भूमिका त्याच्या कौलनामा या पत्रात अभ्यासात असतांना ``वतनदार`` आणि ``कौलनामा`` याविषयी विविध पत्रातून आलेले छत्रपती शिवाजी महाराज यांची भूमिका अभ्यासकासमोर मांडावी वर्तमान इतिहासाचे अभ्यासक यांना ती कळावी हा हेतू आहे.

सदर शोधनिबंधाचा उद्देश असा की, वतनदाराचे `वतन` या शब्दाची उत्पत्ती आणि वतनदारांना दिलेले `कौलनामा पत्रे` या कौलनामा बद्दल माहिती मिळावी हा उद्देश आहे. यातून छत्रपती शिवाजी महाराज यांची वतनदारी व कौलनामा याबाबतची अल्पशा माहिती आपणास मिळेल. इतिहास संशोधन ही कधीही न संपणारी प्रक्रिया आहे. म्हणून इतिहासाचे पुर्नलेखन होत असते.

वतन आणि वतनदारी याबद्दल विविध मतांतरे -

१) **वर्तन** - संस्कृत शब्द वर्तन - म्हणजे उपजिवीकेचे शाश्वत साधन या शब्दांपासून वतन हा शब्द आला असावा. (भारतीय संस्कृती कोश, खंड-८ - प. महादेव शास्त्री जोशी)

२) **वतन** - जात, धंदा, वंशपरंपरागत काम, चाकरी, नेमणूक, उत्पन्न, अधिकार, मानपान, हक्क वडिलोपार्जित मिळकत अगर स्थावर योग्यतेची जंगम माहिती, जन्मभूमी या शब्दांस वतन शब्द लावतात. (गावगाडा -१६) (ऐतिहासिक शब्दकोश - य. न. केळकर)

३) **वतन** - वतन म्हणजे मायभूमी, स्वदेश असा अरबी शब्द आहे. मराठीत याला मिरास असे म्हणतात. (श्री राजा शिवछत्रपती खंड-१, गजानन मेंहदळे)

४) **वृत्ती** - हा संस्कृत शब्द याला मराठीत वतन किंवा मिरास या अर्थाने वापरला जाई.

५) **वतन** - हे जमीन सरकारी चाकरीच्या मोबदल्यात दिलेली असत.

६) **वृत्ती** - हि दिलेली जमीन प्रामुख्याने निर्वाहाचे साधन म्हणून राजाकडून दान दिलेली असत. (श्री राजा शिवछत्रपती खंड-१, गजानन मेंहदळे)

मराठा काळ वास्तविक जीवनप्रधान आणि अल्पकृषक होता. जमीन असून शेतीचे जेथे कमी, पांढरीतील उद्योगधंदे म्हणजे कच्च्या मालाचा पक्का मला तयार करणारे, इतर हस्तव्यवसायाची कलात्मक वस्तु बनविणारे हे अत्यंत कमी. शेती हे जीवनाचे त्याकाळी एकच मुख्य विद्यापीठ. निपिक जमीन पिकाड करणे हीच शेती. त्यासाठी प्रजा किंवा कुळवार जमा करणे, त्यांना शेतीचे साहित्य पुरवून त्याच्याही जीवनाची सोय लावून त्या शेत कसणाऱ्यावर कसलाही अन्य भार न पडू देता स्वतःकडे

[illegible]
येणारे ते देशमुख, पाटील इ. हे देशमुख [illegible] वतन सोडून, [illegible]
इतर गुन्हे माफ करून सुध्दा त्यांना कौल म्हणजे अभय दिले जात होते. [illegible]
राज्य नव्हे. डोंगरावर संरक्षक व लढाऊ [illegible] आणि [illegible]
देशमुख हे वतनदार होत म्हणून हा वतनदारांनी आपला परगणा सोडून [illegible]
महाराज यांनी मानला आहे. देशमुखाने परगण्याबाहेर असणे ही [illegible] होते.
त्यामुळे महाराजांनी वतनदारांना वतनावर राहणे व स्वतंत्र रक्षण करणे हे [illegible] होते.

काही महत्वपूर्ण वतनदार पुढीलप्रमाणे -

१)पाटील -पाटील हे पद उदयाला आले त्याबद्दल कारणमिमांसा पुढील प्रमाणे : [illegible] जितकी जुनी तितकी पाटीलकी जुनी आहे. काळी किती जुनी ? तर जंगल तोडून, [illegible] पिकाकरीता जमीन जेव्हा पड पडली तेव्हा पासून जमीन काळी बनली व तेव्हापासून पाटीलकीचा प्रारंभ झाला. [illegible] हे शब्द पाटलाला योजलेले आहेत. (भारत इ. स. व पाटील हे संबंध नित्य आहेत. शुक्रनिती नुसार [illegible] त्रैमासिक वर्ष - १३, अंक - ३, पृष्ठ-७३)

पाटील संज्ञा -पाटील हे नांव पाटील मोकदम असे जोड आहे. मुकदम म्हणजे पुढारी, प्रमुख असा होतो. [illegible] टिळ्याविड्याचा व निशाणी नांगराचा अधिकारी तो पाटील मुकादम होय. (शि.च.सा.ले.९९) पाटीलचे तीन प्रकार आहेत - [illegible] पाटील, सरपाटील व जडे पाटील इत्यादी.

वतनदार म्हणजे कोण ?

पाटील, कुलकर्णी, चौगुला व महार हे गावचे आणि देशमुख देशकुलकर्णी हे परगण्याचे वतनदार होते. वतन हे वंश परंपरागत अधिकारपद आणि वतनदार म्हणजे अशा पदावरील मनुष्य होय. (श्री राजा शिवछत्रपती खंड-१, गजानन मेहेंदळे)

वतनदारी -

१) चालुक्य व राष्ट्रकुट काळात ग्रामसंस्थांच्या कारभारात काही अधिकारपदे काही कुलकडे वंशपरंपरेने दिली जात. त्या कुळांना काही जमीन कायमची इनाम देण्याची प्रथा होती. ग्रामसंस्थांचा कारभार नीट चालावा म्हणून राज्यकर्त्यांनी या वतनदारीला मान्यता दिली. राजे ही आपल्या मर्जीतील व्यक्तींना गावे इनामे देऊ लागलेत. जे आपल्या हुशारीने किंवा पराक्रमाने राज्य मिळविण्यासाठी व त्याचे रक्षण करण्यासाठी राजांना मदत करीत त्यांना अशी इनामे कायमची मिळू लागली. राजे किंवा सरदार देवालयाच्या योगक्षेमासाठीही जमीनी व गावे इनामे देऊ लागले. अशी ही पध्दत राजमान्य व धर्ममान्य ठरली.

२) यादवकाळात वतनदारी प्रस्थापीत झाली. श्रेष्ठ वतनदार, देशमुख किंवा देशग्रामकुट, पाटील गावचा राजा तर देशमुख देशाचा नायक होता. पुढील काळात मुस्लीम सत्तांनी वतनदारी तशीच ठेवली.

३) सरंजामी वतने - राजाला लष्करी व इतर मदत देण्याच्या अटीवर जी वतने दिली जात त्याला सरंजामी वतन म्हणत.

४) गावकी वतन - गावकामगारांना जी वतने गावकी कडून मिळत त्यांना गावकी वतन म्हणत. हे बलुतेदार व कारागीर यांच्यासाठी असत.

छत्रपती शिवाजी महाराज व वतनदारांचे महत्व -छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी वतनदारांची मिराशी नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. वसुली करण्यासाठी देशमुख, देशपांडे यांच्याऐवजी कामविसदार, महालकारी सुभेदार असे पगारी अधिकारी नेमले. नवीन वतने न देण्याबद्दल महाराजांचा कटाक्ष होता. तथापी, त्यांची जुनी वतने काढून घेतली नाहीत. फक्त त्यावर निर्बंध घातले. कारण मुलूखगीरी करणाऱ्यांना सरकारी खजिन्यातून पैसा देणे कठीण होते. त्यामुळे त्यांचे वतनावर परस्पर भागत. त्यामुळे वतनदारी पध्दत सुरु ठेवावी लागली.

पाटलाचे काम - लावणी, संचणी, उगवणी, पिकभूमी, फलभूमी करणे, उध्वस्त पांढरीची वसाहत करणे, गावाची व्यवस्था व बंदोबस्त राखणे इ होय (मराठे कालीन समाजदर्शन - श. ना. जोशी)

चौगुला - या शब्दाची उत्पत्ती पुढीलप्रमाणे -चवघला, चौघुला, चौकुल असा होतो. याचा अर्थ प्रथम सहा बैलो दोन नागरांनी जी भूमी वाहिली म्हाजे कसली जात असे त्या पिकाऊ जमीनीचा वाचक शब्द म्हणज चौगुला किंवा चार कुळे बाळगली म्हणजे तितकी भूमी नांगरुन वाहितीला आणणारा म्हणजे चौगुला होय. चौगुलाचे काम - हा पाटलाप्रमाणेच गांव लावणी करणे, गांव वसुली करणे व ती वसुली दिवाणात भरणे अशी कामे करणारा म्हणजे चौगुला होय. याची निशाणी नाव लिहून नांगर काढलेला असे. (मराठे कालीन समाजदर्शन - श. ना. जोशी)

देशमुख -हे वतन वतनात श्रेष्ठ होय. देश व मुख हि दोन पदे संस्कृत भाषेत असली तरी मुस्लिमत्तेर महाराष्ट्रात रूढ आहे. याला ग्रामपती, विषयपती असेही म्हटले जाई. (ऐतिहासिक संकिर्ण निबंध खंड -१, पृष्ठ - ५९) रामचंद्रपंत अमात्य आपल्या आज्ञापत्रात म्हणतात, राज्यांतील देशमुख आदि करून यांस ``वतनदार`` हे प्राकृत परीभाषा मात्र आहे. ते स्वल्पच परंतु स्वतंत्र देशनायकच आहेत. त्यांस साधारण गणावे असे नाही. हे लोक म्हणजे राज्याचे दायदच आहेत. (आज्ञापत्रे प्रकरण - ७)

सभासद आपल्या शिवाजी चरित्रात पृष्ठ - २९ वर म्हणतात, ``इदिलशाही, निजामशाही, मोगलाई देश कबज केला त्या देशात मुलकाचे पाटील, कुलकर्णी व देशमुख यांचे हाती कुलरयत.`` राज्य चालविण्यास राजाला जो पैसा धान्यादि सामग्री पाहिजे ती ह्या देशमुख, देशपांडे वतनदाराकरवी मिळवायची इ. देशमुख म्हणजे शाश्वत अधिकारी, देशमुख म्हणजे मांडलिक राजा होता. छ. शिवाजी महाराज यांचा विरोध देशमुखांना होता, त्यांच्या देशमुखीला नव्हता.

छ. शिवाजी महाराज यांना एका वतनदाराने ``आपल्याला लष्कर चाकरीत घ्यावे.`` असे सांगितले, तेव्हा महाराज म्हटले, ``वतनी राहणे हे काम थोर आहे ---- एकाने सिध्द संरक्षण करावे, एकाने साध्य करावे दोन्ही कामे साहेब बराबरीने मानीताती.`` (शिवकालीन महाराष्ट्र - डॉ. अ. रा. कुलकर्णी)

अशा प्रकारे वतन संस्था नष्ट करण्यापेक्षा ती अधिक कार्यक्षम करणे याकडे त्यांनी लक्ष पुरविले. त्यांनी काही लोकांची वतने जप्त केली आहेत. परंतु ती कायमची खालसा केली नाहीत. वतनदार वठणीवर आला म्हणजे त्याचे जप्त केलेले वतन परत दिले जात असे.

कौलनामा पत्र म्हणजे काय? (संदर्भ - कौलनामा भयं स्मृतम २७० - राज्यव्यवहार कोश)

१)कौल - हा अरबी शब्द आहे. याचा अर्थ वचन, करार, आश्वासन असा होतो. (श्री राजा शिवछत्रपती खंड-१ - मेहेंदळे गजानन)

२)कौलनामा - म्हणजे अभयपत्र, आश्वासन पत्र राजाने प्रजेला, व्यावसायिकांना आणि वतनदारांना दिलेले अभयपत्र. (अर्वाचीन महाराष्ट्रेतिहासातील राज्यकारभारचा अभ्यास - श. ना. जोशी) कौलनामा पत्रे प्रकारची निर्मिती मुस्लिम सत्ता पध्दतीतून झालेली आहे.

पत्राचे स्वरूप :प्रारंभीच पत्रनाम, ``कौलनाम`` असायचे याचा अर्थ असा की कौल देणाऱ्याचे नांव आधी आणि ज्यांस तो द्यावयाचा त्याचा अधिकार निर्देश किंवा व्यक्तुलेख नंतर असायचा.

या पत्रावर प्रारंभीच ``प्रतिपत`` ही ``शिवनाम`` मुद्रा असायची शेवटी ``मर्यादेयं`` ही शिवाजी मर्यादा मुद्रा असायची. असे कौलनामे छ. शिवाजी महाराज यांनी इ.स. १६५१ ते १६७१ या कालखंडात गुंजणमावळ, वाई, जेजुरी, रोहिडखोरे, उत्रवलली, कानदखोरे येथील देशमुखांना व उपासकांना दिलेली आढळतात. छ. शिवाजी महाराज यांनी जे वतनदार वतने सोडून बाहेरून उपद्रव करतात. त्यांना प्रथम कौलनामा पत्रव्यवहार करतांना दिसून आला आहे. जे कौलनामाचा अनादर करतात, वर्तनुकीत बदल करीत नाहीत आणि शत्रुपक्षाला सहकार्य करतात, त्यांना त्यांनी, वठणीववर आणले आहे.

कौलनामे पत्रे पुढीलप्रमाणे -

१)केदारजी खोपडे हा आदिलशाहीचा प्रेमी व अफझलखानाकडे गेलेला, खानाने त्यास आपल्याशीस निष्ठा धरुन राहावे म्हणून एक गाव ही दिला. पण पुढे खानाचा निकाल लागला तरी खोपडे देशमुख त्याचवृत्तीने वागुन गावाला त्रास देत राहीला. हे पाहताच त्याला दृष्कृत्याची कठोर शब्दांनी शिवाजी आपल्या कौलनाम्यात आठवण तर दिलीच पण शेवटी ``कोणे बाबे आंदेशा न करुन आपल्या वतनास येणे आपले देशमुखाचा इनाम व हक्क खाऊन खुशहालीने राहावे. साहेबांची मेहरबानी तुम्हांवरी वहुत आहे. काही शक न धरणे.`` (शि. च. सा. ५ लेख - ७६२)

२)गुंजणमावळचे देशमुख हैवतराव सिलीमकर आणि कानदखोऱ्याचे मरळ देशमुख हे वतन सोडून गेले होते. अशा वेळेस त्यांनी पुन्हा वतनावर यावे म्हणून मोरोपंत पेशवे आणि हैवतराव सिलीमकरचा भाऊ संभाजी यांनी छ. शिवाजी महाराज यांच्याजवळ रदबदली केली आणि कौल देवून वतनावर ठेवतील. आपण दोघांनी किर्द मामुरी करुन द्यावी. अशा वेळेस शिवाजीने ही ``तुम्हांपासून जो गुन्हा झाला असेल तो तमाम माफ केला असे, तुमच्या जीवास खता होणार नाही, साहेबांची भेटी घेणे परागंदा जाईलस हा गुन्हा माफ केला तरी येऊन मुखे भेटीन असावे. त्याचप्रमाणे तुमचाही तह करू.``

३)दत्ताजी केशव पिसाळ ह्या वाईच्या देशमुखास वाई परगाण्याचा सुभेदार, कारकुनांनी व भाऊबंदकीने त्रास दिला तेव्हा पिसाळ देशमुखाने शिवाजीकडे अभय मागितला तेव्हा शिवाजीने त्यास ``तुमचा देश सोडून तुम्ही बाहेर पडा, माझ्याकडे येऊन रहा आणि आपल्या परगाण्यातील वस्ती व शेती उध्वस्त करून टाका आणि या कामासाठी माझा कौल घ्या. मला २००० होन नजराणा द्या.`` (कौलनामा जुलै २६, १६६९)

४) गुंजणमावळच्या देशमुखी वतन महाराजांनी त्याच घराण्यात चालू ठेवले होते. आपली देशमुखी गळे काढून घेतली अशी गुंजणमावळच्या देशमुखाला भिती वाटत होती. त्यावर महाराजांनी त्याला खूप धीर दिला. ते म्हणतात "तुम्हांस साहेब घरीच्या लेकरासारिखे जाणतो. तुमचे हजार गुन्हे माफ आहेती ...... तुम्हांसी आम्ही वाईट वर्तणूक करू तरी आम्हांसी महादेवाची आण असे व आईसाहेबांची आण असे. आमच्या इनामावरी आपली मान देऊन आम्हांपाशी येणे." (मराठी दप्तर रुमाल - ३, लेख - २१)

निष्कर्ष : संदर्भ साधनांच्या साहाय्याने अभ्यास केला असता छ. शिवाजी महाराज यांनी वतनदारी पध्दत पूर्णपणे नष्ट केलेली नाही. वतनदारांच्या हातून चुक झाली म्हणून त्यांचे वतन खालसा करून नवा वतनदार उभा केलेला नाही तर जुन्या वतनदारांचीच समजुत काढलेली आहे. जुन्या वतनदारांना कौलनामा पत्रे दिली जात होती. परंतु जे वतनदार ऐकत नव्हते त्यांना जबर शिक्षा दिलेली आहे. उदा. खेडेबारे तर्फेतील रांजे गावच्या बाबाजी बीन भिकाजी गुजर पाटील यांच्याहातून बदअंमल झाला तेव्हा बाबाजीची पाटीलकी जप्त केली त्याचे हात-पाय तोडून टाकले. (पत्र २८ जाने. १६४६)

शेवटी आज्ञापत्रात म्हटले आहे "लहान अथवा थोर प्राचीन परंपरागत वृत्ती चालत आल्या असतील तो वृत्ती लोप परमपातक आहे. येकाची वृत्ती येकास सर्वभैव न द्यावी. स्वत: अपहार न करावा. कदाचित वृत्तीवंताने अपराध केला तथापि त्यास यथाशास्त्र शासन करावे. परंतु वृत्त्यपहार करावा हे विहीत नव्हे."

संदर्भ :

१) जोशी. श. ना. अर्वाचीन महाराष्ट्रेतिहासकालातील राज्यकारभाराचा अभ्यास - पुणे विद्यापीठ - प्रकाशन - भाग - १ , १९५६.
२) जोशी. श. ना. मराठे कालीन समाजदर्शन - अनाथ विद्यार्थी गृह - प्रकाशन - पुणे-२, १९६०.
३) अत्रे, त्रि. ना. गावगाडा - १९१५.
४) कुलकर्णी, अ. रा. (डॉ.) शिवकालीन महाराष्ट्र - राजहंस प्रकाशन - पुणे - २००४.
५) केळकर, य. न. ऐतिहासिक शब्दकोश - डायमंड पब्लिकेशन - पुणे - २००६.
६) मेहेंदळे, ग.भा. श्रीराजा शिवछत्रपती भाग-१, डायमंड पब्लिकेशन - पुणे - २००७.
७) हनुमंते रघुनाथ - (संपा) आपटे, द. वि., दिवेकर, स.म. राज्यव्यवहार कोश - १९२५.
८) देशपांडे प्र.न. (डॉ.) आज्ञापत्रे (संपा) इ २००५.
९) पठाण यु. म. (डॉ.) सभासद बखर (संपा) २०००.
१०) जोशी महादेव शास्त्री . भारतीय संस्कृती कोश - खंड - ८ , पुणे - १९९३.
११) बेंद्रे वा. सी. शिवाजी महाराजांचे चिकित्सक चरित्र भाग - १ - १९७२.